

John Toland

Levelek Szerénához*

II. levél: A lélek halhatatlanságának története a pogányok között

1. Ha a legjobb vallást a belőle fakadó erkölcs tisztasága s feddhetetlensége, valamint tanainak igazsága s hasznos volta alapján kell kiválasztanunk, akkor nem ismerek senkit, aki őszintébben félné az Istent, mint Ön, Asszonyom; s mindenki, aki örvendhet az Önnel való ismeretségnek, készséggel tesz ilyen tanúságot az Ön erényéről. Bizonyos is vagyok arra nézvést, hogy Ön semminő kételyt nem táplál magában a lélek halhatatlansága felől; a kereszténység pedig a legjobb, legvilágosabb bizonyítást szolgáltatja, sőt Isten saját kinyilatkoztatását e tanról. Ön azt mondja azonban, hogy gyakran elcsodálkozik azon, miként jöttek ezen igazság nyomára a pogányok, ha egyszer nem állott rendelkezésükre mennyei kinyilatkoztatás, és ha épp olyan könnyen tagadható, mint állítható az, mit annyira magabiztosan szokás erről hangoztatni, hogy tudniillik a zsidók régi könyveiből tanulták; arról nem is beszélve, hogy ez az álláspont tökéletesen megalapozatlan, amennyiben semmi ilyesmire nincs egyértelmű utalás magukban az említett iratokban, holott annyi világos a mózesi könyvekből s egyéb, történeti művek sorozatából, hogy sok nemzet bírt sajátosságos vallással és kormányzati formával már jóval azelőtt is, hogy az izraeliták megkapták a Törvényt. Ugyanez ugyanennyire áll Ábrahám állítólagos prédikációjára s a Noé fiaival kapcsolatos hagyományra is; minthogy ezek épp annyira nélkülöznek minden tényszerű alapot, amennyire kifejezetten valószínűtlenek egyes körülményeikben. Hogy tehát abban a gyönyörben lehessem részem, Asszonyom, hogy olyasmit művelek, ami az Ön jelzéseiből ítélve fölöttébb tetszésére lesz Önnek, Ön elé tárom e tárgyat úgy, ahogyan nekem megmutatkozik, nem találgatásokra s föltevésekre alapozva, melyek senkinek sem adnak semminő valószínűs meggyőződést, jöllehet az ellenkezést alkalmasint elnéimíjtják, vagy éppen szórakoztatnak, hanem tárgyilagos észérvekre s az ókori írók igen nagy mértékben egybehangzó véleményére támaszkodva.

2. A Szerénánál kevésbé eszélyes és elfogulatlan személyek számára talán furcsán hatna, ha azt hallanák, hogy a lélek halhatatlanságáról mint olyan véleményről beszélek, mely egyéb filozófiai álláspontokhoz hasonlatosan maga is meghatározott időpontban vagy egy bizonyos szerzőtől vette kezdetét, aki kieszelte, s amelyet azután mások meggyőződései, érdekeik vagy hajlamaik útmutatásai szerint pártfogoltak vagy elneveztek. Márpedig így történt ez a pogányság körében, bármint vélekedjék is olvasóm a dolog felől; s egyszer-egyszer ámulva vettem fontolóra azok gyöngeségét, kik saját tapasztalatuk tanúságtételét is meghazudtolva, úgy tűnik, még ennyit is féltek elismerni; mintha a dolog természete valaminő csorbát szenvedhetne mások tévedései folytán, vagy mintha a pogányok magáról Isten létéről és vallásunk minden tovább-

* A műfordítás első része a *Világosság* 2008/6. számában jelent meg. A jelen folytatás lábjegyzeteiben szereplő szögletes zárójel () fordítói megjegyzéseket, kiegészítéseket tartalmaznak. (A szerk.)

bi hitcikkelyéről nem tápláltak volna ugyanilyen hóbortos gondolatokat, melyeket senki sem tekint hitgizságaink elleni érveknek.

3. Míg az egyiptomi papok, a káldeus mágusok s az indiai brahmanok vitatták egymás között, hogy melyikük lehet büszke arra, hogy föltalálta a lélek halhatatlanságának tanát (amiként a haarlemiek és mainziak a könyvnyomtatás megkezdése,¹ a kínaiak s az európaiak a tűzéség és a nyomtatás eredete, más nemzetek pedig más mesterségek és vélemények terén követelik maguknak az elsőséget), Arisztotelész kifejezetten állítja, s az írók többsége vitán felül álló igazságként könyveli el, hogy a legrégebbi görög filozófusok nem is álmodtak semminő mozgóokról avagy működésbe hozó szellemről sem a világegyetem egészében, sem annak egyetlen részében; hanem minden természeti jelenséget az anyaggal s a helyváltoztató mozgással, a könnyűséggel és a súllyal, vagy hasonlókkal magyaráztak;² s mint találomra kiötölt meséket és az olvasók mulattatását célzó koholmányokat vetették el mindazt, mit a költők az istenekről, démonokról, lelkekről, szellemekről, mennyről és pokláról, látomásokról, jövendölésekről s csudákról mondtak. Miután mármost Thálész, Anaximandrosz, Anaximenész és mások azt tanították, hogy a világ végtelen, s az anyag örökkévaló, bár megnyilvánulási formái változékonyak, jó Anaxagorász (amint egy emberként állítja szinte minden, úgy pogány, mint keresztény szerző),³ s ezen anyaghoz hozzátesz egy újabb princípiumot, melyet Észnek nevezett, mint az anyag mozgóatját és elrendezőjét; minek folytán e szokatlan, új és furcsa leleményéről őt magát is 'az Ész' névvel illették,⁴ minthogy egyesek gúnyolták, mások csodálták e fogalmáért. Mindjárt meg is mutatjuk, miként jutott e fölfedezésre annak ellenére, hogy elődei többnyire a végtelen anyagot jelölték meg minden dolgok forrásaként. Igaz ugyan, hogy Thálész úgy tartotta: az anyag lényegében víz, Anaximenész pedig, hogy levegő; s hogy különböző ritkulások és kicsapódások révén minden ezen elemekből öltött formát, s beléjük is tér vissza; de ezt mindketten úgy értik, hogy az anyagrészecskék rendkívül kicsinyek, és szakadatlanul mozognak, mint a levegő vagy a víz; s e mozgásból, valamint a világegyetem végtelenségéből származtatta a filozófusok egész törzse (amint az imént mondtuk) az összes természeti jelenséget, míg Anaxagorász be nem vezette a mozgó és összerendező Észet.

4. Az ember azt gondolná, hogy egy olyan személy, aki ily sok érdemet szerzett a görögöknél, ezzel arányos megbecsülésnek örvend s jutalmazásban részesül; de akár azért, mert a többi filozófus irigykedett reá, akár mert az általa tételezett szellemből

¹ A hollandiai Haarlemben L. J. Coster, Mainzban J. Gutenberg körülbelül egyidejűleg (valamivel 1450 előtt) nyomtatták cserélhető betűs sajtón az első nyomtatványokat Európában. (A ford.)

² „Τῶν δὲ πρῶτων φιλοσοφῶντων οἱ πλείστοι τὰς ἐν ὕλης εἶδει μόνως ᾤθησαν ἀρχὰς εἶναι πάντων” (Metafizika, I. könyv). („Az elsőként filozofálóik többsége kizárólag az anyag formájában lévő princípiumokat vélte minden dolgok princípiumainak”; Met. I/3, 983 b 6–8. E szöveg helyen nincs szó arról, hogy a preszokratikusok a helyváltoztató mozgást princípiumként tételezték volna. Toland továbbá számos fontos tanúságtételt és töredéket hallgat el (például Thálész A 22, fennmaradt Arisztotelész: A lélekről, A 5, 411 a 7–8; Xenophanész B 25–26 stb.), amikor azt állítja, hogy az első görög filozófusok nem tanították szellemi hatóerők működését a természetben.)

³ Vö. Arisztotelész: Metafizika, I. könyv (I/3, 984 a 11 sqq); Platon a *Phaidónban* (269 e); Cicero: *Az istenek természete*, I. könyv (I/11, 26); Diogenész Laertiosz Anaxagorász-fejezete (II/6); Plutarkhosz Periklész-fejezete és *De placitis philosophorum*, 1. könyv (876 a sqq & e); Tertullianus: *De anima* (12 & 43); Clemens Alexandrinus, *Stromateis*, 2. könyv (valójában I/63, 2); Eusebius: *Praeparatio evangelica*, XIV. könyv (I/15, 11); Agoston: *Isten állama*, VIII. könyv (I/2); Themistius: *Orationes* 15 (317 c). Továbbá Proklosz (*In primum Euclidis Elementorum librum commentarii*, Prologus II), Szimplikiosz (*In Physicorum libros commentaria*) és még sokan mások, úgy pogányok, mint keresztények.

⁴ Lásd Diogenész Laertiosz Anaxagorász-fejezetét (II/6); Suidas Anaxagorász-szócikkét; és Plutarkhosz Periklész-fejezetét (154 b 8 sq).

nem kértek, vagy mivel nem válaszolta meg kielégítően ellenvetéseiket, vagy pedig valamely más okból, de tény, hogy nem tudott jó hírnevet szerezni magának sem akkor, sem azóta, amennyiben minden filozófiai iskola rosszul bánt vele, és pedig nézetem szerint csupán azért, mert egyikükhöz sem csatlakozott teljes mértékben. Egyesek azt állítják, hogy nem értette az atomista filozófiát, s hogy azért helyezkedett az elkülönült Ész álláspontjára (mert nem ő e tan megteremtője), hogy így takarítsa meg magának a mechanika megértéséhez szükséges fáradságot, hogy ne kelljen hosszadalmas levezetéseket s pontos megfigyeléseket végeznie, vagy a dolgok természetét fürkésznie. Mindezek megerősítéseként pedig azt mesélik, hogy gondolkodása más téren ugyancsak otromba volt, s ezt igazolná tanítása, miszerint a Nap alig valamivel nagyobb, mint a peloponnészoszi félsziget, a Föld pedig lapos, nem gömbölyű; hogy az égboltozat kövekből áll, melyeket gyors körmozgásuk tart vissza a lehullástól; hogy a fogantatás során a hím utódok az anya jobb oldalából származnak, a női utódok a bal oldalából; hogy a hó fekete; és hogy minden dolog, úgymint a vér, a csontok vagy az arany vagy a tej részecskéi mindöröktől fogva formát öltöttek s léteznek, de csak akkor alkotnak vért vagy aranyat, csupán akkor vesznek föl fekete vagy zöld színt, ha úgy adódik, hogy elégséges számú részecske összeáll egy testté oly módon, hogy a másfajta részecskéket mennyiségben jelentősen fölülmúlják; amely álláspontot a görögök a *homoiomereia* szóval jelölik meg. Kikacagták őt továbbá amiatt is,⁵ hogy földjeit a juhaira hagyta, hogy így neki több ideje maradjon a csillagászat tanulmányozására, s ebben, mint a Napról s az égboltozat köveiről alkotott elmélete mutatja, bámulatos jártasságra is tett szert; szemére hányták, hogy mindent elhanyagol, ami csak szükséges és hasznos az életben, s hogy feltételes, homályos és elvont elmélkedéseknek szenteli magát, melyek teljességgel terméketlenek és ingatagok; s hozzátették, hogy rászolgált, hogy öreg napjaiban éhkoppot nyeljen, miután éhen halt volna tanítványa, Periklész támogatása híján. Akik fölvettek egy értelmes isteni lényt, azok saját iskolájuk és az ión szekta közötti keverék filozófusnak tekintették, s azért haragudtak reá, mert nem állította munkába a rendező Ész minden alkalommal; hisz amennyire ez csak lehetséges volt, minden természeti jelenséget a testek egymásra gyakorolt hatásával és ellenhatásával magyarázott, az Észre való hivatkozás nélkül. Platón (a *Phaidónban*) Szókratészt lépteti föl ellene pontosan ezzel a váddal, amint a könyvei iránti nem csekély megvetésének ad hangot. Ugyanezen oknál fogva nem minősítették őt ortodoxnak a keresztény egyház némely atyái sem, jóllehet az anyag mellett fölvetett szellemet is; és Irenaeus (az eretnekségek ellen írott második könyvében)⁶ nemcsak hitetlennek nevezi őt, hanem a szó szoros értelmében istentagadónak, s azt állítja, hogy mások is ezt a nevet alkalmazták reá. Alexandriai Kelemen kíméletlen szójátékokat űz a filozófiájával, melyeket itt szóról szóra tolmácsolni fogok. Anaxagorász *volt az első, úgymond, aki a dolgokhoz hozzátette az Észet; de nem tartotta fenn a hatóok méltóságát, amennyiben bizonyos esztelen örvényekről beszél, valamint az Ész esztelenségéről és téltlenségéről.*⁷ Arisztotelész pedig olyan költőhöz hasonlítja, aki csoda révén menti meg hősét, midőn természetes ok erre már nem képes; mert amint mondja, *Anaxagorász úgy használja az Észet, mint a világ alkotására való gépezetet,*

⁵ Lásd Diogenész Laertiosz Anaxagorász-fejezetét és kommentátorait.

⁶ Liber secundus de Haeresibus (II/18, 2).

⁷ „Ἐπεὶ καὶ Ἀναξαγόρας πρῶτος ἐπέστησε τὸν νοῦν τοῖς πράγμασιν, ἀλλ' οὐδὲ οὗτος ἐτήρησε τὴν αἰτίαν τὴν ποιητικὴν, δίνους τινὰς ἀνοήτους ἀναζωγραφῶν σὺν τῇ τοῦ νοῦ ἀπραξίᾳ τε καὶ ἀνοίᾳ.” (*Stromateis*, II. könyv) (II/14, 2)

s csak akkor veszi igénybe, amikor nem tudja, mily oknál fogva szükségszerű a világ létezése; más téren azonban bármi egyebet inkább megjelöl a keletkező dolgok okaként, mint az Ész.⁸ Az antikok és a modernek között nem hiányoztak azonban olyanok sem, akik kedvezőbb véleményt formáltak Anaxagorásról, s a nagy dr. Burnet (az *Archaeológiában*)⁹ azt írja, hogy az 'Ész' ragadványnév sokkal megtisztelőbb, mint az, hogy 'Africanus' vagy 'Asiaticus'; és Anaxagorász maga is tisztában volt a saját, valós értékével, mivel száműzetését követően (akár azért kényszerült reá, mert tagadta a bolygók isteni mivoltát, akár hazaárulásért a Periklésszel szőtt összeesküvés miatt), midőn valaki megjegyezte, hogy most megfosztották az athéniak társaságától, ő azzal vágott vissza, hogy *nem engem fosztottak meg tőlük, hanem őket tőlem*.¹⁰

5. Amint Cicerótól¹¹ és másoktól tudjuk, a Szürosz szigetéről származó Phereküdesz volt az első a görög filozófusok között, aki az emberi lélek halhatatlanságának tanát írásba foglalta; hisz bár Thálészről is mondják, hogy ezen az állásponton állott,¹² ő nem adott közre semmit; Türoszi Maximosz pedig (a huszonnyolcadik értekezésében) Ciceróval együtt állítja, hogy a számoszi Püthagorasz, Phereküdesz tanítványa volt az első a görögök között, aki hangoztatni merete, hogy csak a test hal meg, míg a lélek halhatatlan, öregedés és romlás nélküli, s hogy már az idejövetele előtt is létezett.¹³ Mint látja, ez oly jelentős újítás volt, hogy bátor embernek tartották, mert volt merészsége ahhoz, hogy hangot adjon e nézetének. Később Platón és a többiek mohón kaptak e tanon; s tudjuk, hogy a görögök mi széles körben terjeszthették azt számtalan ázsiai, itáliai, szicíliai, galliai és a világ más részein elhelyezkedő gyarmatuk révén, valamint költőik, szónokaik, történetíróik és filozófusaik által, kiknek műveit elmésségük, csiszoltságuk s tudósságuk miatt oly igen csodálták más nemzetek.

6. A következő kérdés azonban az, hogy Anaxagorász és követői (akik nem hivatkoztak semminő isteni kinyilatkoztatásra) honnét kölcsönözték e leleményt. Régi források alapján nyilvánvaló, hogy ő és a vele tartó filozófusok a költőkkel s mitológusokkal egyetemben részben a mágusoktól hallottak róla, midőn a perzsák hadserege átkelt Görögországba, részben pedig az egyiptomi papoktól, amikor a görögök ebbe az országba utaztak tudásuk gyarapítása végett. Thálész az egyiptomi papoktól tanulta a maga filozófiáját.¹⁴ Platón hosszú időt töltött Egyiptomban, műveiben számos egyiptomi tant

⁸ „Ἀναξαγόρας τε γὰρ μηχανῆ χρήται τῷ νόῳ πρὸς τὴν κοσμοποιίαν, καὶ ὅταν ἀπορήσῃ διὰ τίν' αἰτίαν ἐξ ἀνάγκης ἔστί, τότε παρέλκει αὐτὸν, ἐν δὲ τοῖς ἄλλοις πάντα μᾶλλον αἰτιαται τῶν γιγνομένων ἢ νοῦν” (*Metafizika*, I. könyv) (I/4, 985 a 18–21)

⁹ Lásd BURNET 1692, I. könyv, 10. fejezet. (Thomas Burnet (1635–1715) anglikán lelkész, geológus annak idején közismert geológiai művet is írt (BURNET 1691).)

¹⁰ Lásd Diogenész Laertiosz Anaxagorász-fejezetét: „οὐ μὲν οὖν, ἀλλὰ ἐκεῖνοι ἐμοῦ.” („Sőt ellenkezőleg, ők nélkülöznek engem”); II/10.)

¹¹ „[...] *credo equidem etiam alios[...], sed quod litteris exstet, Pherecydes Syrius primus dixit animos esse hominum sempiternos[...]. Hanc opinionem discipulus eius Pythagoras maxime confirmavit [...]*” (*Tusculumi eszmecsere*, I. könyv). („a magam részéről úgy hiszem, mások is [...], de a források tájékoztatása szerint a számoszi Phereküdesz mondotta elsőként, hogy az emberek lelke örökkévaló [...]. E véleményt nagymértékben megerősítette tanítványa, Püthagorasz is [...]”; I/16, 38.)

¹² „Ἐνιοὶ δὲ καὶ αὐτὸν πρῶτον εἰπεῖν φασὶν ἀθανάτους τὰς ψυχὰς ὡς ἔστι Χοιρίλος ὁ ποιητής.” (Diogenész Laertiosz a Thálész-fejezetben.) („Egyesek – úgy mint például Khoirilosz, a költő – róla is állítják, hogy elsőként mondotta halhatatlannak a lelkeket”; I/24.)

¹³ „Πυθαγόρας δὲ ὁ Σάμιος πρῶτος ἐν τοῖς Ἕλλησιν ἐτόλμησεν εἰπεῖν, ὅτι αὐτῷ τὸ μὲν σῶμα τεθνήσκει, ἡ δὲ ψυχὴ ἀναπτέσσα οἰχῆσεται ἀθανάτης καὶ ἀγήρωσ· καὶ γὰρ εἶναι αὐτὴν, πρὶν ἤκειν δεῦρο.” („A számoszi Püthagorasznak volt a görögök között elsőként bátorsága azt mondani, hogy a teste halott lesz ugyan, de a lelke föltrepülve eltávozik, halhatatlanul és örökifjan; mert már azelőtt is létezett, hogy ideérkezett volna.” Maximus Tyrius (Kr. u. II. század): *Philosophumena* 10, 2 a)

¹⁴ Vö. Diogenész Laertiosz Thálész-fejezete (I/24 & 25); Clemens Alexandrinus: *Stromateis*, I. könyv (I/66, 2); Eusebius: *Praeparatio evangelica*, X. könyv (I/7, 10); Josephus: *Apión ellen*, I. könyv (I/14).

közöl, és mindenki elismeri, hogy az egyiptomiaktól, valamint az ő tanítványuktól, Püthagorasztól, és a perzsa mágusoktól vette át mindazt, amit csak a lélek halhatatlanságáról, az igazak, illetve a gonoszok elkülönített tartózkodási helyéről az eljövendő életben, a bűnök levelezéséről, a túlvilági tavakról s folyókról, rétekről, barlangokról és szörnyetegekről előad.¹⁵ Püthagorasz, a világ legnagyobb utazóinak egyike, eszmét cserélt a káldeus mágusokkal s az indiai gümnoszofistákkal,¹⁶ különösen pedig az egyiptomi papokkal s prófétákkal, és még a körülmetélésnek is alávettette magát,¹⁷ hogy így beavatást nyerjen ez utóbbiak titkos tanaiba, melyeket e műtét nélkül nem közöltek volna vele. Nem utalok itt hosszan a költőkre, úgymint Orpheuszra, Homéroszra vagy bárki másra a legrégebbiek közül, akik mindazonáltal az általánosan elfogadott álláspont szerint az egyiptomiaktól kölcsönözték képzelt történeteiket, amint ez Diodorus Siculus első könyvéből látható. Anaxagorászt először a mágusok tanították, mint-hogy húszéves volt Xerxész hadjárata idején, s (amint erről Dionüsziosz Phalereusz tudósít)¹⁸ azokban az években kezdett filozofálni Athénban. Anaximenészt hallgatta, és (Theodorétosz meg Ammiánusz Marcellinusz tájékoztatása szerint) maga is egyiptomi útra ment;¹⁹ úgyhogy világosan látjuk, honnét vette a rendező Ész eszméjét. Az idő tájt a görögök sokfélélt tanultak a mágusoktól, ami azután másokat is arra ösztökélt, hogy tudásuk tökéletesítése végett fölkeressék ama vidékeket.

7. Még mindig nagy homályban tapogatózunk azonban arra nézvést, hogy a pogányok között kiktől ered a lelkekkel kapcsolatos tan: az egyiptomi papoktól, a káldeus varázslóktól vagy az indiai brahmanoktól. Pauszaniász határozottan az utóbbi kettő mellett foglal állást; *mert, úgymond, tudom, hogy a káldeus és indiai mágusok állították először, hogy az ember lelke halhatatlan; s meggyőztek efelől más görögöket is, kiváltképpen Platón, Arisztón fiát.*²⁰ Pauszaniászon kívül még egynéhány görög (az ő tekintélyük alapján pedig egy-két római író) volt abban a hitben, hogy legalábbis a csillagjósást a káldeusok találták föl, ha a lélek halhatatlanságának tanát nem is. De ha a dolgok nem lennének önmagukban véve is világosak, seregnyi tanút tudnánk idézni amellet, hogy a káldeusok (akik a brahmanok mesterei voltak)²¹ ismereteik és vallásuk egészét, tehát a lélek halhatatlanságának gondolatát nem kevésbé, mint a csillagjósást, az egyiptomiaktól kapták. Bizonyítani tudnánk, hogy Macrobius nem túlzott, midőn Egyiptomot a *tudományok édesanyjának*, lakosait pedig az *összes filozófiai tudomány szülőinek* nevezte, *kik minden ember közül elsőként merészelték kutatni és megmér-*

¹⁵ Vö. Diodorus Siculus (*Bibliotheca historica*, I. könyv, 96, 2); Cicero: *A legfőbb jóról és rosszról*, V. könyv (29, 87), *Cato maior de senectute* (XXI, 78), *Tusculumi eszmecsere*, I. könyv (17, 39); Arisztotelész: *Metafizika* I. könyv (6, 987 a 29 sqq); Diogenész Laertiosz Platón-fejezete (III/6 & 8); Quintilianus *Institutio oratoria*, I. könyv, (12, 15); Clemens Alexandrinus: *Protrepticus* (cap. VI/70, 1); Valerius Maximus (*Facta et dicta memorabilia*, VIII. könyv7); Philostratus *Vita Apollonii*, I. könyv; Jeromos, II. könyv, 1. levél (epist. LIII 1, 2) Ad Paulinam; Lactantius (*Divinae institutiones*, IV. könyv, 2, 4); és még sokan mások.

¹⁶ Vö. Hérodotosz: *Thalia*; Diodorus Siculus, I. könyv (69, 4); Cicero: *A legfőbb jóról és rosszról*, V. könyv (1-9, 50); Plinius: *Historia naturalis*, XXXVI. könyv és XXV. könyv; Diogenész Laertiosz Püthagorász-fejezete (VIII/2); Isocrates: *Busiris* (28), és mások.

¹⁷ Vö. Clemens Alexandrinus (*Stromateis* V/67, 3); Theodoretus: *Graecarum affectionum curatio*, I/12).

¹⁸ Vö. Diogenész Laertiosz Anaxagorász-fejezete (II/7).

¹⁹ Theodoretus: *Graecarum affectionum curatio*, II; Theodoretus Meliteniota: *Fragmenta ex libro de astronomia*, bevezetés (XI. fejezet); Ammiánus Marcellinus, XXII. könyv.

²⁰ „Ἐγὼ δὲ Χαλδαίους καὶ Ἰνδῶν τοὺς μάγους πρῶτους οἶδα εἰπόντας ὡς ἀθάνατος ἐστὶν ἀνθρώπου ψυχὴ, καὶ σφίσι καὶ Ἑλλήνων ἄλλοι τε ἐπίειθησαν καὶ οὐχ ἤκιστα Πλάτων ὁ Ἀριστῶνας.” (*Graeciae descriptio* IV/32, 4)

²¹ „Κλέαρχος δὲ ὁ Σολεῖς ἐν τῷ περὶ παιδείας καὶ τοὺς Γυμνοσοφιστὰς ἀπογόνους εἶναι τῶν Μάγων φησὶν.” Diogenész Laertiosz a *Filozófusok* életének bevezetésében. („A Szoloi-béli Klearkhosz a nevelésről írott művében azt mondja, hogy a gümnoszofisták is a mágusok követői.” *Prooem.* 9)

ni a mennyeket, s minden isteni dologban egyedül járatosak,²² azaz a legjobb hittudósok voltak az akkori világban. De miután egy ilyen tárgyú értekezésre itt nincs föltétlenül szükségünk, ezért be kell érünk azzal, ami célunk megvalósításához tartozik.

8. Azoknak, kik a káldeusoknak tulajdonították a vallás föltalálását, nem volt erre más okuk azon kívül, hogy a káldeus csillagjósítás (melyet a görögök is először e néptől tanultak) oly igen elhíresült, meg a nagy hűhó, mit a káldeusok csaptak mindenütt a szellemek és démonok, az angyalok szent rendjei, a világ tűz általi végromlása s több más, hasonló fogalom körül. Ezt az állítást azonban egykönnyen megcáfolja számos, még régebbi kúffó. Hérodotosz, a történetírás atyja, azt mondja, hogy az egyiptomiak voltak az elsők az emberek között, akik összejöveteleket, látványosságokat és zarándoklatokat vezettek be az istenek tiszteletére, és hogy a görögök mindezeket tőlük tanulták; aminek bizonyítékaként hozza föl, hogy e dolgokat az egyiptomiak időtlen idők óta művelik, a görögök viszont nem régóta.²³ Mindenki elismeri, hogy az athéni istentiszteleti formák tetemes részét Kekropsz király, tehát egy egyiptomi vezette be; sok szokást vettek át továbbá az ugyancsak egyiptomi Danaosztól s annak lányaitól; míg az eleusziszi és szamothrakéi misztériumok az Ízisz- és Ozirisz-kultusz pusztá másolatai voltak. Ami mármost különösen a csillagjósítást illeti, Hérodotosz úgy tudja, hogy az egyiptomiak határozták meg először, melyik hónap és nap tartozzék az egyes istenekhez; s hogy amennyiben ezen és ezen a napon születik valaki, milyen sorsra számíthat, minő halált léssen halandó, és miként fog élni; s hogy e dolgokat ama görögök alkalmazták, kik hódoltak a költészetnek.²⁴ Ugyanezen értelemben mondja Dio Cassius, hogy az egyiptomiak találmánya volt a napok hozzárendelése a hét bolygóhoz, bár csak nemrég közölték az összes többi néppel; és hogy ez tökéletesen ismeretlen volt a régi görögök előtt.²⁵ Újfent Hérodotosz hozza tudomásunkra azt, mit az egyiptomiak a legősibb följegyzéseik alapján állítottak, hogy ők használták először a tizenkét főbb isten mellékneveit, s hogy a görögök e dolgokat tőlük vették át; továbbá, hogy ugyancsak ők voltak az elsők, akik oltárokat, szobrokat és szentélyeket emeltek az isteneknek, s állatokat faragtak a kőbe.²⁶ Megerősíti ezt Lukianosz is, aki a következőképpen szól: azt mondják, az egyiptomiak voltak a legelső emberek, kik ismerettel bírtak az istenekről, templomokat építettek, és szentélyeket, valamint gyülekezeteket alapítottak.

²² „...dies quidem hic... intercalaris, antequam quintus annus incipiat, inserendus cum Aegypti matris artium ratione consentit.” („...e szökőnap közbeiktatása az ötödik év kezdete előtt egybevág Egyiptom, a tudományok szülőanyja tanításával.”) Macrobius: *Saturnalia*, I. könyv, 15(, 1); „...Plato Aegyptios omnium philosophiae disciplinarum parentes secutus est...” („...Platón az egyiptomiákat követte, minden filozófiai tudomány szülőit...”) Macrobius: *Commentarii in Somnium Scipionis*, I. könyv, 2. fejezet; „...quos constat primos omnium caelum scrutari et metiri ausos...” („...akik kétséggkívül mindenki közül először vették maguknak a bátorságot az ég kutatására és megmérésére...”) . m. (I/21 (9); „...imitatus Aegyptios solos divinarum rerum omnium conscios...” („...utánozván az egyiptomiákat, kik minden isteni dolog egyedüli tudói...”) Macrobius: *Saturnalia*, I. könyv, 14(, 3).

²³ „Πανηγυρίας δὲ ἄρα καὶ πομπᾶς καὶ προσαγωγᾶς πρῶτοι ἀνθρώπων Αἰγύπτιοι εἰσι οἱ ποιησάμενοι, καὶ παρὰ τοῦτων Ἑλληνες μεμαθήκησι. Τεκμηρίον δὲ μοι τοῦτου τόδε· αἱ μὲν γὰρ φαίνονται ἐκ πολλοῦ του χρόνου ποιούμεναι, αἱ δὲ Ἑλληνικαὶ νεωστὶ ἐποίηθησαν.” II. könyv(58).

²⁴ „Καὶ τὰδε ἅλα Αἰγυπτιαὶ εἰσι ἐξευρημένα, μεις τε καὶ ἡμέρη ἐκάστη θεῶν ὅτε ἐστί, καὶ τῆ ἕκαστος ἡμέρη γενόμενος ὅτεοισι ἐγκυρήσει καὶ ὄκως τελευτήσει καὶ ὀκοῖός τις ἔσται· καὶ τοῦτοισι τῶν Ἑλλήνων οἱ ἐν ποιῆσι γενόμενοι ἐχρήσαντο.” II. könyv (82).

²⁵ „Τὸ δὲ δὴ ἐς τοὺς ἀστέρας τοὺς ἐπὶ τὰ τοὺς πλάνητας ὠνομασμένους τὰς ἡμέρας ἀνακείσθαι κατέστη μὲν ὑπ’ Αἰγυπτίων, πάρεστι δὲ καὶ ἐπὶ πάντας ἀνθρώπους οὐ πάλα ποτὲ ὡς λόγῳ εἰπεῖν ἀρξάμενον· οἱ γοῦν ἀρχαῖοι Ἑλληνες οὐδαμῆ αὐτό, ὅσα γε ἐμ’ εἰδέναι, ἠπίσταντο.” XXXVII. könyv (18, 1. Az idézet végének fordítása pontosabban: „és megvan az összes népnél, bár ösztöntén szólva, nem olyan rég jelent meg. A régi görögök, amennyire én tudom, egyáltalán nem értettek ehhez.”)

²⁶ „Διῶδεκά τε θεῶν ἐπισημασμένους ἔλεγον πρῶτους Αἰγυπτίους νομίσει καὶ Ἑλληνας παρὰ σφέων ἀναλαβεῖν, βωμοὺς τε καὶ ἀγάλματα καὶ νηοὺς θεοῖσι ἀπονείμειν σφέας πρῶτους καὶ ζῶα ἐν λίθοισι ἐγγλύψαι.” II. könyv(4).

Hasonlóképp ők voltak az elsők, akik értették a szent neveket, azaz szavakat, s az elsők, kik a szent beszédet avagy nyelvet tanították. De az asszírok nem sokkal később eltanulták az istennel kapcsolatos tanokat az egyiptomiaktól; ők is építettek templomokat és szentélyeket, s ezekbe képeket helyeztek el és szobrokat állítottak; míg régen az egyiptomiak templomaiban egyáltalán nem voltak szobrok.²⁷ Ebben döntő szakaszok vannak az asszírok és a görögök ellen. De hallgassuk, mit mond Diodorus Siculus különösen a mágusokról. Az egyiptomiak, úgymond, állítják, hogy országukból sok telepes rajzolt szét a világba. Mert Bélosz, akit Neptun és Libüa fiának tartanak, Babilon földjén alapított gyarmatot; s amidőn az Eufrátesz folyam mentén fölütötte szállását, az egyiptomiak szokása szerint papokat jelölt ki, akiket mentesített az adófizetéstől és a közszolgáltatások alól; és a babiloniak káldeusoknak hívják azokat, akik az egyiptomi papok, természetfilozófusok, valamint csillagjósok mintájára a csillagokat figyelik.²⁸ Ezt alátámasztja Pauszaniász is, aki szerint a babiloni Bélosz egy egyiptomi Béloszról, Libüa fiáról kapta nevét.²⁹ Diodorus pedig elismétli, hogy az egyiptomiak úgy tartották, hogy a babiloni káldeusok tőlük vándoroltak ki, s hogy az egyiptomi papoktól tanulták ama csillagjósolást, mely oly nagy hírt-nevet szerzett nekik.³⁰ Hogy ne untassam további bizonyítékokkal, az egyiptomiaknak számos lehetőségük volt tanaik terjesztésére Ázsiában és Afrikában egyaránt (különösen az asszír monarchia előtti időben), Szeszósztisz és utódai nagyarányú hódításai révén pedig még Indiában is, sokkal nagyobb területen, mint amekkorát egy jóval későbbi korban Nagy Sándor foglalt el. Szeszósztisz Trákiába is behatolt, valamint Európa egyes további részeibe.³¹ Nekhepszó, egy másik egyiptomi király a beszámolók szerint sok misztikus rítust tanított a mágusoknak, mint-hogy akkoriban a tudományok még nem voltak méltatlanok az uralkodókhöz;³² hisz amiként Porphüriosz mondja, a mágusok nemzetsége oly tekintélyes és dicső volt a perzsák között, hogy Dareiosz, Hüsztaszpész fia többek közt azt is fölíratta a maga síremlékére, hogy ő a mágusok mestere.³³ Tudom ugyan, hogy a zsidók s tömérdek keresztény állítja, hogy az egyiptomiak Ábrahámotól nyerték minden ismeretüket, ki nemzetiségére nézvést káldeus volt, bár vallására nézve nem, és aki, idegen lévén, csupán két évig élt ott,³⁴ s valószínűleg más nyelven beszélt. Mózes öt könyve nem említi Ábrahám tuda-

²⁷ „Πρῶτοι μὲν ὦν ἀνθρώπων... Αἰγύπτιοι λέγονται θεῶν τε ἐννοίην λαβεῖν καὶ ἰρὰ εἰσασθαὶ καὶ τεμένεα καὶ πανηγύριαι ἀποδείξαι. Πρῶτοι δὲ καὶ οὐνόματα ἰρὰ ἐγνωσαν καὶ λόγους ἰρούς ἐλεξαν. Μετὰ δὲ οὐ πολλοστῷ χρόνῳ παρ’ Αἰγυπτίων λόγον Ἀσσύριοι ἐς θεοῦς ἤκουσαν καὶ ἰρὰ καὶ νηοῦς ἤγειραν, ἐν τοῖσι καὶ ἀγάλματα ἔθεοντο καὶ ζῶνα ἐστήσαντο. Τὸ δὲ παλαιὸν καὶ παρ’ Αἰγυπτίοισιν ἀξίανοι νηοὶ ἔσαν.” *De dea Syria*, (2 sq).

²⁸ „Οἱ δ’ οὖν Αἰγύπτῳ φασι καὶ μετὰ ταῦτα ἀποικίας πλείστας ἐξ Αἰγύπτου κατὰ πάσαν διασπαρῆναι τὴν οἰκουμένην. Εἰς Βαβυλῶνα μὲν γὰρ ἀγαγεῖν ἀποίκους Βῆλον τὸν νομιζόμενον Ποσειδῶνος εἶναι καὶ Λιβύης· ὃν παρὰ τὸν Εὐφράτην ποταμὸν καθίδρυθέντα τοὺς τε ἱερεῖς καταστήσασαι παραπλησίως τοῖς κατ’ Αἴγυπτον ἀτελεῖς καὶ πάσης λειτουργίας ἀπολελυμένους, οὓς Βαβυλῶνιοι καλοῦσι Χαλδαίους, τὰς τε παρατηρήσεις τῶν ἀστρῶν τοῦτους ποιεῖσθαι, μῆμουμένους τοὺς παρ’ Αἰγυπτίους ἱερεῖς καὶ φυσικοὺς, ἔτι δὲ ἀστρολόγους.” *I. könyv*/(28, 1).

²⁹ „Ὁ ἐν Βαβυλῶνι Βῆλος ὁ μὲν ἀπ’ ἀνδρὸς Αἰγυπτίου Βήλου τοῦ Λιβύης ὄνομα ἔσχεν.” *(IV/23, 10)*.

³⁰ „Φασὶ δὲ καὶ τοὺς ἐν Βαβυλῶνι Χαλδαίους ἀποίκους Αἰγυπτίων ὄντας, τὴν δόξαν ἔχειν τὴν περὶ τῆς ἀστρολογίας παρὰ τῶν ἱερέων μαθόντας τῶν Αἰγυπτίων.” *I. könyv*/(81, 6).

³¹ A történelmi I. Szeszósztisz fáraó a XII. dinasztia tagja, Kr. e. 1971-től 1926-ig uralkodott. Toland görög forrásai (Hérodotosz, Diodorus Siculus) I. Szeszósztisz utódainak, II. és a nagy hódító III. Szeszósztisznak tulajdonítják a sokkal későbbi, a XVIII–XIX. dinasztia idején történt hódításokat is. (*A ford.*)

³² „...*quique magos docuit mysteria vana Nechepsos...*” Ausonius, 19. levél/(25; „...s aki a mágusokat hiú misztériumokra tanította, Nekhepszó...” – a késői szaiszi korban, a Kr. e. VII. században uralkodott I. Nekhepszó igen járatos volt a csillagászatban.)

³³ „Οὕτω δὲ μέγα καὶ σεβάσιμον γένος τοῦτο παρὰ Πέρσαις νενόμισται, ὥστε καὶ Δαρεῖον τὸν Ὑστάσπου ἐπιγράψαι τῷ μνήματι πρὸς τοῖς ἄλλοις ὅτι καὶ μαγικῶν γένοιτο διδάσκαλος.” Porphyrius: *De abstinence*, *IV. könyv*/(16).

³⁴ Ábrahám egyiptomi tartózkodásáról lásd 1 Móz 12:10–13:1. (*A ford.*)

mányát; de ha értett a csillagászathoz vagy bármely más tudományhoz, akkor miért nem vette a fáradságot, hogy a saját népét is ugyanúgy megtanítsa reá, mint az egyiptomiakat? Hiszen épp a zsidók voltak a keleti népek között a legműveltelebbek; az *Apostolok cselekedeteiben* sem azt hozzák föl Mózes dicsőségére, hogy Ábrahám tanait követte, hanem azt, hogy az egyiptomiak minden tudományát kiválóan kitanultak.³⁵ Mózes könyvei maguk is utalnak Egyiptom vallására és művelődésére jóval azelőtt, hogy Mózes megkapta volna a Törvényt, ami kétségbevonhatatlan tanúbizonyság afelelől, hogy Egyiptom ősbibb, mint bármely más nemzet a világon.

9. Miután ekképp megadtuk az egyiptomiaknak, ami nekik jár, s bizonyítottuk, hogy az egész Kelet az ő kútfoikból művelődött ki, hogy a káldeus és a görög vallás is onnét ered, rátérek immár annak megmutatására, Szeréna, hogy ők voltak az elsők a pogányok között, akik nyomatékosan állították a lélek halhatatlanságát minden azzal összefüggő tannal egyetemben, amilyenek a mennyország, a pokol és a közébük eső terek, a szellemek, a látomások, a boszorkányság, a halottidézés, valamint a jóslás minden faja. Hérodotosz, ki sokáig élt országukban, és bizalmas viszonyban volt papjaikkal, aki gondosan elkülöníti azt, amit maga látott vagy tudakolt ki, illetve vizsgált meg, a mendemondától és szóbeszédétől,³⁶ s akinek mindenkinél inkább volt alkalma megismerkednie múltjukkal és nézeteikkel, fölöttébb világosan s határozottan foglal állást. *Az egyiptomiak, úgymond, hangoztatták elsőként azt a nézetet, miszerint az emberi lélek halhatatlan; hogy amidőn a test elpusztul, a lélek valaminő más élőlénybe távozik, mely épp születik; s hogy amikor befutotta a maga körét minden szárazföldi, tengeri és szárnyas testben, újfent belép egy akkor születő ember testébe. E körutat mármost háromezer év alatt járja be. Egyes görögök – némelyek korábban, mások később – úgy adták elő e tant, mintha maguk találták volna ki; nevüket, bár ismeretes előttem, szándékosan nem jegyzem le.*³⁷ Diodorus Siculus közli velünk, kikről van szó;³⁸ és ebből látjuk, hogy Püthagorasz (hogy mást ne is említsek) honnét vette a lélekvándorlás tanát, amiről még lesz alkalmam némi említést tenni, mielőtt levelemet befejezem. Így állt a dolog más tanokkal is. De amiként erre már céloztam, a görögök úgy képzeltek, hogy miután a csillagászatot s a csillagjóslást ők jobbára a mágusoktól tanulták, ezért azok találták föl e tudományokat; mivel a görögök az Ázsiában és az ión szigeteken lévő gyarmataik révén sokkal hamarabb léptek kapcsolatba a mágusokkal, mint az egyiptomi látnokokkal, amennyiben csupán kevéssé ismerték az utóbbiakat, míg a perzsák le nem igázták Egyiptomot,³⁹ illetve Nagy Sándor ideje előtt; jóllehet később igen sűrűn s nagy számban utaztak oda.

³⁵ 7:22. (A ford.)

³⁶ „Μέχρι μὲν τούτου ὄπισ τε ἐμῆ καὶ γνώμη καὶ ἱστορίη ταῦτα λέγουσά ἐστι, τὸ δὲ ἀπὸ τοῦδε Αἰγυπτίους ἔρχομαι λόγους ἐρέων κατὰ τὰ ἤκουον· προσέσται δὲ τι αὐτοῖσι καὶ τῆς ἐμῆς ὀψιος.” (Hérodotosz, II. könyv/99: „Idáig a saját tapasztalatom s ítéletem és kutatásom mondatta velem mindezeket, innét kezdve azonban az egyiptomiak szavait fogom tolmácsolni aszerint, amit úgy hallottam; de kiegészítem majd olyasmivel, amit magam láttam”).

³⁷ „Πρῶτοι δὲ καὶ τόνδε τὸν λόγον Αἰγύπτιοι εἰσι οἱ εἰπόντες, ὡς ἀνθρώπου ψυχῆ ἀθάνατός ἐστι, τοῦ σώματος δὲ καταφθίνοντος ἐς ἄλλο ζῶον αἰεὶ γινόμενον ἐσθύεται· ἐπεὰν δὲ πάντα περιέλθῃ τὰ χερσαῖα καὶ τὰ θαλάσσια καὶ τὰ πετεινά, αὐτὴ ἐς ἀνθρώπου σώμα γινόμενον ἐσθύνειν, τὴν περιήλυσιν δὲ αὐτῆ γίνεσθαι ἐν τρισχιλίοισι ἔτεσι. Τοῦτω τῷ λόγῳ εἰσι οἱ Ἑλλήνων ἐχρήσαντο, οἱ μὲν πρότερον, οἱ δὲ ὕστερον, ὡς ἰδίῳ ἐωυτῶν ἐόντι τῶν ἐγὼ εἰδῶς τὰ οὐνόματα οὐ γράφω.” II. könyv/(123).

³⁸ Orpheusz, Muszaios, Melampusz, Daidalosz, Homérosz, Lükurgosz, Szolón, Platón, Püthagorász, Eudoxosz, Démokritosz, Oinopidész; (vö. Diodorus Siculus,) I. könyv/96, 2). Mások másokat neveznek meg.

³⁹ II. Kambüszész, Kr. e. 526. (A ford.)

10. A géták honfitársuktól, Szalmoxisztól hallottak a lélek halhatatlanságáról, aki Püthagorász szolgája és tanítványa volt, s aki rátermettsége folytán oly nagy hatással volt ama szittyá népekre, hogy azok nemcsak a törvényeit tették magukévá, valamint a túlvilági élet képzetét,⁴⁰ hanem oly igen tisztelték őt mindezen jótéteményeiért, hogy halála után mint istennek hódoltak neki. E nézet, miszerint a jelen életet majdan jobbra cserélhetik, tette őket rettenthetetlenné az ütközetben, s készségessé arra, hogy életüket kitegyék a legnagyobb veszedelmeknek is,⁴¹ minthogy szakadatlanul nemes vetélkedésre tüzelték őket költők, kik (akárcsak a gall bárdok)⁴² megörökítették a csatában elhullt, kegyelmes nagyok emlékezetét. A gall druidák (brit társaik ősei), akik egy meggyőződésen voltak a gétákkal, és a lelkek vándorlását tanították, írásukat a görögöktől vették át, s valószínűleg filozófiájukat is, amint erről Julius Caesar tudósít bennünket félreérthetetlen kifejezésekkel.⁴³ Az átvétel egykönnyen megtörténhetett az igen ősi görög gyarmat, Marseilles révén, mely híres volt a művészetek és tudományok műveléséről. A druidák érintkezésben állhattak a Marseilles-en túli, itáliai görög vidékek lakóival, görög vallású emberekkel. De szomszédaiktól, a germánoktól (kikre a gallokkal egyetemben gyakran utalnak a 'kelták' összefoglaló név alatt) éppúgy átvehették Szalmoxisz tanítását. Azonban bármiképp történt is ez, Lucanus a *Pharsalia* első könyvében a következőképpen éneklí meg mindeme népeket:

*A fagyos Észak számos népe
Valóban boldog a maga kedvelt tévedésében,
Mert nem retteg a haláltól, a legszörnyűbb fenyegetéstől.
Bárdolatlan elméjük ezért gondol mindig a fegyverekkel,
Vitéz hőseik ezért fogadják mosolyogva a halált,
S ezért vélik gyávaságnak megóvni
Az életet, mely bizonyosan visszatér még.⁴⁴*

11. De jóllehet ily módon visszavezettem e nézetet a maga forrásáig, az Ön kérdése, Asszonyom, mégis mindaddig megválaszolatlan marad, amíg csak ki nem fejtem, hogy az egyiptomiak miként alkothattak maguknak ilyen képzetet isteni kinyilatkoztatás nélkül. Erre mármost azt felelem, hogy minden jel arra utal, hogy temetkezési ceremóniáik, valamint az ősi mód, melyen az arra érdemes személyek emlékezetét megőrizték, szolgálhattak e hiedelem kialakulásának alkalmi okaiul. Mint tudja, temetési módszerük az volt, hogy bebalzsamozták a halott testeket, melyeket azután föld alatti üregekben helyeztek el, ahol azok évezredekig épen maradtak; úgyhogy már az elkülönült vagy halhatatlan lelkekről alkotott bárminemű fogalom megjelenése előtt közönségesen úgy

39

⁴⁰ Hérodotosz, IV. könyv(94–96); Sztrabón, XVI. könyv; *Mnaseas & Hellenicus* címszavak az *Etymologicon magnumban*; Porphüriosz: *De vita Pythagorae*(14 sq); Diogenész Laertiosz Püthagorász-fejezete (VIII/2).

⁴¹ Pomponius Mela: *De chorographia* II. könyv, 2. fejezet(18), és mások, szinte számtalanul sokan.

⁴² Caesar: *De bello Gallico*, VI. könyv; Pomponius Mela, III. könyv, 2. fejezet(, 2); Ammianus Marcellinus (*Res gestae*) XV. könyv(9, 8); Plinius és mások.

⁴³ „Cum in reliquis fere rebus, publicis privatisque rationibus, Graecis utuntur litteris.” *De bello Gallico*, VI. könyv(14, 4: „mivel a többi dologban, a köz- és a magánjellegű ügyekben, rendszerint a görög írást használják”).

⁴⁴ „Certe populi, quos despicit Arctos

Felices errore suo, quos ille timorum

maximus haut urguet leti metus. Inde ruendi

in ferrum mens prona viris animaeque capaces

mortis, et ignavum rediturae parcere vitae.”

(Lucanus *De bello civili (Pharsalia)*, I/458 sqq. Toland szabad, költői parafrázist ad.)

fejezték ki magukat, hogy ez és ez a föld alatt lakozik, hogy Khárón (az e célra kijelölt, községi révész megnevezése) átszállította az Akherúszia folyón, s boldog nyugalomra helyezték az elíziumi mezőkön, ami a nyilvános temetkezési hely volt Memphisz közepében.⁴⁵ Az események megörökítésére használt egyéb módszereik közül az volt a legbiztosabb, hogy nevezetes személyek és dolgok nevét adták egyes csillagképeknek mint az egyedül örökkévaló emlékműveknek, amelyek nincsenek kitéve az emberek vagy vadállatok általi rongálásnak, és sem az idő múlása, sem az idő járása nem kezdi ki őket. E szokás tőlük terjedt el más népekhez, akik természetesen megváltoztatták a csillagzatok nevét, de ugyanazon célból adtak új nevet nekik. Így Íziszt, Oziriszt, Anubiszt, Thotot és a hasonlókat először a mennyboltozaton mutatták meg, azután elmagyarázták történetüket, míg Szuphiszról,⁴⁶ Széthoszról,⁴⁷ Phanészról⁴⁸ és Mózesről azt állították, hogy a föld alatt vannak. A megfontolatlan tömeg azonban, hallván, hogy a műveltek folyton bizonyos személyeket emlegetnek, kik a csillagokban volnának, végezetül azt hitte, hogy azok valóban ott vannak, s hogy a többiek mind a föld alatt tartózkodnak; hisz amint Cicero mondja, *mivel a holtak teste a földre hull, s ott a föld elfödi, ezért úgy vélték, hogy a halottak odalent folytatják le további életüket*.⁴⁹ amely meggyőződésből Cicero megfigyelése szerint számos tévedés keletkezett, különösen a túlvilágról szóló regék és a pokoltól való rettegés.

12. A csillagokban lakozók életéről máskor hosszabban is szólok majd, midőn alkalmam nyílik azon értekezés megírására, melyet *A bálványimádás eredetéről* ígértem Önnek. Most azonban tovább folytatom ama temetési rítusok ismertetését, melyek oly sok, a túlvilági élettel kapcsolatos vélemény kialakulására szolgáltatott alapot Egyiptomban, Afrika más részein, egész Ázsiában, s Európa-szerte több helyen, és pedig különösen Görögországban. Diodorus Siculus a fölbecsülhetetlen értékű *Könyvtár* I. könyvében részletekbe menően ecseteli az egyiptomiak temetési rítusait, mindenekelőtt azt, hogy a holttesteket miként balszamozták be oly tökéletesen, hogy azok korszakokkal később is megőrzik a halott ábrázatát s arcvonásait; majd a következőkkel folytatja: *a temetendő tetem rokoni előre értesítik a temetés napjáról a bírákat meg az elhunyt atyafiságát és baráti körét; s minekutána közölték az illető nevét, tanúsítják, hogy a megjelölt időben át fog kelni a tavon. Ezután több mint negyven bíra gyülekezik össze, s bizonyos, a tó partján félkörben elhelyezett ülőhelyeken foglal helyet, míg a hajót, melyet az ezért felelős emberek időközben előkészítettek, odahozza a révész, kit az egyiptomiak a maguk nyelvén Khárónnak neveznek. Ezért mondják, hogy Orpheusz azért költött mesét (mely részben igazodik e dolgokhoz, részben pedig saját képzelete műve) az Alvilágról, mert megfigyelte e szokást korábbi egyiptomi utazása alkalmával*.⁵⁰ Diodorus ezután elmondja, hogy mindenki bevádolhatja vagy a védelmébe veheti a halottat, akitől – ha reábizonyosodik, hogy rossz

⁴⁵ Vö. Diodorus Siculus I/96, *ad fin.* Toland alább, a 12. pont alatt hosszan idézi e szöveghelyet.

⁴⁶ I. és II. Szuphisz a IV. dinasztia fáraói.

⁴⁷ Széthosz alatt talán az egyiptomi Széthi istent, Ozirisz gyilkosát kell értenünk, vagy az ószövetségi Sétre, Ádám és Éva fiára, esetleg a XIX. dinasztiaéhoz tartozó I. és II. Széthi fáraók valamelyikére gondolhatunk.

⁴⁸ Phanész vagy az orfikusoknál szereplő istenség, vagy az a görög zsoldosvezér, aki elárulta III. Pszammetik egyiptomi királyt a hódító II. Kambüzsésznek (Peluszion, Kr. e. 525).

⁴⁹ „*In terram enim cadentibus corporibus iisque humo tectis... sub terra censebant reliquam vitam agi mortuorum.*” *Tusculumi eszmecsere* I. könyv (16, 36).

⁵⁰ „Τοῦ δὲ μέλλοντος θάπτεσθαι σώματος οἱ συγγενεῖς προλέγουσι τὴν ἡμέραν τῆς ταφῆς τοῖς τε δικασταῖς καὶ τοῖς συγγενέσιν, ἐπὶ δὲ φίλοις τοῦ τετελευτηκότος, καὶ διαβεβαίουσιν, ὅτι »διαβαίνειν μέλλει τὴν λίμνην«, λέγοντες τοῦτομα τοῦ μεταλλαχότος. Ἐπειτα παραγενομένων δικαστῶν δυοῖς πλειόνων τῶν τετταράκοντα, καὶ καθισάντων ἐπὶ τινος ἡμικυκλίου κατεσκευασμένου πέραν τῆς λίμνης, ἡ μὲν βάρῃ καθέλκεται, κατεσκευασμένη πρότερον ὑπὸ τῶν ταύτην ἔχοντων τὴν ἐπιμέλειαν, ἐφέστηκε δὲ ταύτῃ ὁ πορθμεύς, ὃν Αἰγύπτῳ κατὰ τὴν ἰδίαν διάλεκτον ὀνομάζουσι χάρωνα.

életet élt – megtagadják a temetés szokásos módját. A temetés megtagadásának ezen egyiptomi szokásából (ami lesújtó volt a túlélők számára, és sérelem a halottak számára) vették a görögök (s tőlük a rómaiak) ama képzetüket, hogy a temetetlen holtak lelke nem lel nyugodalmat, és nem tud átkelni a folyón az elíziumi mezőkre – így változtatták át e nemes gyakorlatot ostoba mesévé. Ebből Őn hasonlóképpen azt is megértheti, hogy a görögök miként jutottak az alvilági bírák gondolatára, amely hivatalt Minószra, Aiakoszra meg Radamanthüszra, a görögség legigazságosabb uralkodóira ruházták. De hogy egyik szavam a másikba ne öltsem, ha netán hamis vádló jelent meg a temetésen, az súlyos büntetést kapott; ha pedig senki sem vádolta a halottat, akkor elhelyezték a koporsójába, rokonai pedig, fölhangyva a gyásszal, komoly dicshimnuszba fogtak, mely nem az elhunyt magas rangját vagy származását magasztalta, hanem pallérozottságát, kegyességét, igazságosságát, mértékletességét és további erőit. Miután Diodorus több, tárgyunkra tartozó részletet is előad, a következő, ugyancsak találó megjegyzést teszi: *a görögök, úgymond, hazug mítoszaikban s ünnepelt költőik révén elkendőzték e dolgok igazságát annak tekintetében, ami az igazaknak kijáró megbecsülésre s a gonoszokat illető gyalázatra vonatkozik; s ennél fogva annyira nem sikerült ily eszközökkel jó útra téríteniök az embereket, hogy a rosszak ezeket magukat is megvevették, és kinevetik céltalanságukért. Az egyiptomiak között azonban, minthogy a gonoszok büntetése meg a jók jutalma nem a mesék tárgyát képezi, hanem szemmel látható, mindkét félnek mindennap eszébe jutnak kötelességei; s e berendezkedés révén a legjobb és legüdvösebb módon újulnak meg az erkölcsök.*⁵¹ Lentebb ugyanazon könyvben Diodorus felsorolja ama híres görög filozófusokat és törvényhozókat, akik beavatást nyertek az egyiptomi tudományokba; s újra elismétli, hogy Orpheusz *onnét hozta a (Görögországban elterjedt) misztikus rítusok legnagyobb részét az orgiákkal együtt, melyeket e rítusok elmagyarázásakor rendeztek, valamint a pokolról szóló koholmányokkal egyetemben.*⁵² Valamivel lejjebb ismét mint szemtanú biztosít minket afelől, hogy a rét, mely a holtak állítólagos tartózkodási helye volt, az Akherúszia nevű tó környékén van, Memphisz mellett, mely várost gyönyörű, lótusz és nőszirmok alkotta mezők és ligetek vesznek körül. Nem is helytelenül mondják, hogy a holtak lakják e helyeket; mert a legtöbb és legfényűzőbb egyiptomi temetés itt zajlik le, amennyiben a holttesteket

Διὸ καὶ φασιν Ὀρφέα τὸ παλαιὸν εἰς Αἴγυπτον παραβαλόντα καὶ θεασάμενον τοῦτο τὸ νόμιμον, μυθοποιήσαι τὰ καθ' ἄδου, τὰ μὲν μιμησάμενον, τὰ δ' αὐτὸν ἰδίᾳ πλασάμενον...” (*Bibliotheca historica* I/92, 1. Az idézet közepre pontosabban: „... Ezt követően, miután kettővel több mint negyven bíra odaérkezett, s bizonyos, a tó túloldalán félkörben elhelyezett ülőhelyeken helyet foglalt, vízre bocsátják a hajót, melyet korábban az erre gondot viselő emberek előkészítettek, s erre rááll a révész...”)

⁵¹ „Οἱ μὲν γὰρ Ἕλληνας μύθοις πεπλασμένοις καὶ φήμαις διαβεβλημένοις τὴν περὶ τούτων πίστιν παρέδωκαν, τὴν τε τῶν εὐσεβῶν τιμὴν καὶ τὴν τῶν πονηρῶν τιμωρίαν· τοιγαροῦν οὐχ οἷον ἰσχύσαι δύναιται ταῦτα προτρέψασθαι τοὺς ἀνθρώπους ἐπὶ τὸν ἀριστον βίον, ἀλλὰ τούναντιον ὑπὸ τῶν φαύλων χλευαζόμενα πολλῆς καταφρονήσεως τυγχάνουσι· παρὰ δὲ τοῖς Αἰγυπτίοις οὐ μυθώδους, ἀλλ' ὀρατῆς τοῖς μὲν πονηροῖς τῆς κολάσεως, τοῖς δ' ἀγαθοῖς τῆς τιμῆς οὐσσης, καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἀμφοτέροι τῶν ἑαυτοῖς προσηκόντων ὑπομιμνήσκονται, καὶ διὰ τοῦτου τοῦ τρόπου ἡ μεγίστη καὶ συμφωρωτάτη διόρθωσις γίνεται τῶν ἡθῶν.” I. könyv /93, 3 sq. Az idézet eleje és vége pontosabban: „Mert a görögök koholt mítoszok s hitelt nem érdemlő elbeszélések útján hagyományozták tovább az e dolgokba vetett bizodalmat, a jámborok megbecsülését és a gonoszok büntetését; minél fogva e dolgok nem-hogy nem képesek az embereket a legjobb életre ösztönözni, hanem épp ellenkezőleg, minthogy a hitványak lenézik e dolgokat, ezek nagy megvetésben részesülnek... ..e módszer segítségével igen nagy mértékben és óriási haszonnal tudják az erkölcsöket javítani.”)

⁵² „Ὀρφέα μὲν γὰρ τῶν μυστικῶν τελετῶν τὰ πλείστα καὶ τὰ περὶ τὴν ἑαυτοῦ πλάνην ὀργιαζόμενα καὶ τὴν τῶν ἐν ἄδου μυθοποιῶν ἀπενέγκασθαι.” I. m. /I/96, 4: „Mert Orpheusz a misztikus beavatások túlnyomó részét és a saját bolyongására utaló misztikus szertartásokat, valamint a Hádészban lévő dolgokról szóló meséket [Egyiptomból] hozta magával.”)

ideszállítják a folyón és az Akherúsia-tavon át, és e célra készült üregekbe helyezik el őket. A görögök egyéb, a túlvilággal kapcsolatos koholmányai ugyanígy egybevágóan ama dolgokkal, melyeket mind a mai napig végeznek Egyiptomban; mivel a testek szállítására használt hajó neve bárisz,⁵³ és egy obolosz értékű pénzermét fizetnek az átkelésért a révésznek, akit országuk nyelvén khárónnak neveznek. Mint mondják, e helyek közelében van a setét Hekaté szentélye, s a Kókütosz és a Léthé rézreteszekkel rögzített kapui. Vannak itt az Igazságnak további kapui is, s ezek közelében az Igazságosság fej nélküli szobra. Az egyiptomiak között még ma is létezik sok egyéb dolog, melyek a mi elbeszéléseink alapjául szolgáltak, s amelyeket ma is ugyanúgy hívnak, és ugyanúgy hajtanak végre.⁵⁴ Ez tehát az elíziumi mezőkkel, Khárónnal és az átkelés díjával, az eltávozott lelkek különböző tartózkodási helyeivel, valamint a túlvilág lejáratáival kapcsolatos költői elmeszülemények keletkezésének lehető legtermészetesebb magyarázata. Minden egyéb eredeztetés hamis vagy nyilvánvalóan képtelen és kétséges. A fölöttébb lelkiismeretes Diodorus egész könyvét érdemes elolvasni; de itt eleget idéztem céljaimhoz.

13. Ekképp megmutattam Önnek, Asszonyom, hogy a lélek halhatatlanságával kapcsolatos vélemény a belőle vont következtetésekkel együtt miként került az egyiptomiaktól a görögökhöz, tőlük hogyan terjedt tovább ázsiai s európai gyarmataikra, és mint jutott a rómaiakhoz, kik a görögöktől kapták a vallást s a jogot. Fölváztam e vélemény terjedését a szkíták, germánok, gallok és britek körében. Hasonlóképpen kimutattam, hogy keletkezési helyéről, Egyiptomból, miként jutott a káldeusokhoz s indiaiakhoz, onnét pedig a napkelet minden országába; hisz nem csoda, hogy e tant boldogan fogadták mindenütt (bár a pogány világ nem a valós alapjaira helyezte azt), mivel azzal kecsegtette az embereket, amit mindenek fölött áhítanak, nevezetesen létük folytatásával a síron túl is; minthogy kevesen képesek elviselni akár a gondolatát is annak, hogy egyszer megszűnnek majd valahol élni, és mert a legtöbb ember általában inkább akar nyomorultan élni, mintsem egyáltalán nem létezni. Ez volt tehát a helyzet a lélek halhatatlanságának tanával ama népek között, melyeket nem világosított meg az isteni kinyilatkoztatás. A nép körében eredt, apáról fiúra szállt, míg végül az általános műveltség részévé nem vált (amint ez a közönségesen elfogadott véleményekkel történni szokott), úgyhogy a tanult emberek is elhitték, még mielőtt okuk lett volna reá. Igaz ugyan, hogy a tömeg, melynek nem kenyere az elmélkedés, ez időtől fogva bizodalomból vagy a tekintélynek engedve tette magáévá e nézetet (amiként most is teszi); de nem úgy a filozófusok, akik számos valószínűségi érvet hoztak föl a lélek elkülönült létezése és örökkévalósága mellett. Úgy gondolták, hogy saját gondolataik vagy fogalmaik anyagtalankok, s a kiterjedéstől minden tekintetben különbö-

⁵³ Görögül 'bárka, lapos fenekű hajó' (egyiptomi jövevényszó a görögben). (A ford.)

⁵⁴ „...λειμώνα δ' ὀνομάζειν, τὴν μυθολογούμενην οἰκῆσιν τῶν μετῆλλαχότων, τὸν παρὰ τὴν λίμνην τόπον τὴν καλουμένην μὲν Ἀχερουσίαν, πλησίον δὲ οὖσαν τῆς Μέμφεως, ὄντων περὶ αὐτῆν λειμῶνων καλλίστων, ἔλους καὶ λωτοῦ καὶ καλάμου. Ακολούθως δ' εἰρηθεῖν καὶ τὸ κατοικεῖν τοὺς τελευτήσαντας ἐν τοῦτοις τοῖς τόποις διὰ τὸ τὰς τῶν Αἰγυπτίων ταφὰς τὰς πλείστας καὶ μεγίστας ἐνταῦθα γίνεσθαι, διαπορθμεομένων μὲν τῶν νεκρῶν διὰ τε τοῦ ποταμοῦ καὶ τῆς Ἀχερουσίας λίμνης, πηθεμένων δὲ τῶν σωμάτων εἰς τὰς ἐνταῦθα κειμένας θήκας. Συμφωνεῖν δὲ καὶ τὰλλα τὰ παρὰ τοῖς Ἑλλησι καθ' Ἰδοῦ μυθολογούμενα τοῖς ἐτι νῦν γινομένοις κατ' Αἴγυπτον· τὸ μὲν γὰρ διακομίζον τὰ σώματα πλοῖον βάρην καλεῖσθαι, τὸ δ' ἐπιβαθρον <νόμισμα τὸν ὀβολόν> τῷ πορθμῆϊ δίδοσθαι, καλουμένῳ κατὰ τὴν ἐγχώριον διάλεκτον χάρωνι. Εἶναι δὲ λέγουσι πλησίον τῶν τόπων τούτων καὶ σκοτίας Ἐκάτης ἱερὸν καὶ πύλας Κωκυτοῦ καὶ Λήθης διειλημμένας χαλκοῦ ὀχεύουσιν. Ὑπάρχειν δὲ καὶ ἄλλας πύλας Ἀληθείας, καὶ πλησίον τούτων εἰδῶλον ἀκέφαλον ἐστάναι Δίκης. Πολλὰ δὲ καὶ τῶν ἄλλων τῶν μεμυθοποιημένων διαμένειν παρ' Αἰγυπτίοις, διατηρουμένης ἐτι τῆς προσηγορίας καὶ τῆς ἐν τῷ πράττειν ἐνεργείας.” (I/96, 7 sq)

zőek; bizonyos szabadságot fedeztek föl akarataukban, önkényes mozgást a testükben; folytonos vizályt figyeltek meg a vágy keltette törekvés és eszük között; nagy jelentőséget tulajdonítottak álmaiknak, s úgy vélték, hogy időnként ébrenlétükben is eljövendő veszedelmek bizonyos előjelei mutatkoznak elméjükben; látták, hogy az emberek csillapíthatatlanul szomjúhozják a tudást, a túlvilági élet reményét, s őszintén kíváncsiak valaminő végeszakadatlan boldogság után; minélfogva arra a következtetésre jutottak, hogy mindeme dolgok okvetlenül valamely, a testtől különböző lénytől erednek, mely magamagát mozgatja, s következésképp halhatatlan; minthogy az anyag minden részét külső ok mozgatja, és mert ami a mozgást belsőleg birtokolja, az soha nem is veszítheti el azt. A lélek halhatatlanságát hasonlóan nagy nyomatékkal állították a pogány világ törvényhozói, akik pedig sokan maguk sem hitték el azt; mindazáltal – miután egyfelől megfigyelték, hogy míg egyesek természetüknél vagy vérmérsékletüknél fogva erényesek, addig másokat a jutalom vagy a megtiszteltetés reménye, illetve a büntetéstől vagy a gyaláztatótól való félelem tesz azzá – másfelől azért is magukévá tették e véleményt, mert az minden ember állapotára alkalmazható, s így meggyőzték őket afelől, hogy a gonoszok a másvilágon bizonyosan nem menekülnek a bűneikért kijáró büntetéstől, még ha e világon netán el is kerülnék a törvények szigorát; s afelől is, hogy a jók hasonlóképp elnyerik ama jutalmakat, melyeket a jelenvaló élet esetleg igaztalanul tagadott volna meg érdemeiktől. Mások úgy ítélték meg, hogy ebben az érvben több az ésszerűség, mint a politika, és sokat fáradoztak annak bizonyítása végett, hogy a dolgok ilyen elrendezése szükségképpen illik a legbölcsebb lény jóságához s igazságosságához. Számos vitába bonyolódtak a lélek előzetes létezéséről, fennállásának tartamáról, mibenlétéről, a testbe való költözésének mikéntjéről s idejéről, a testből való távoztáról, valamint test és lélek egyesüléséről. E tárgykról sok, árnyalatos és éles elméjű föltevés foglaltatott írásba, de még több olyan, mit csak nevetségesnek, hóbortosnak, sőt képtelennek nevezhetünk. A modern filozófusok sem jártak azonban nagyobb sikerrel, mint a régiek, s valamennyiük között alig akad kettő, ki ugyanazt gondolta volna; jóllehet véleményem szerint az újabbak nem ugyanakkora joggal fognak e kérdés vizsgálatához, mint a régiek, mert nekik alázatosan meg kell nyugodniuk az élet és a halhatatlanság kérdésére fényt derítő Megváltónk, Jézus Krisztus szava hitelében.

14. Nem csoda, hogy a képzetet, mely ilyen alapokon nyugodott a pogányok között, sokan, egész filozófiai iskolák – mint például az epikureusok – kétségbe vonták vagy tagadták közülük; más csoportok pedig elvetették a lélek halál utáni elkülönült létezését, mondván, hogy akkor visszatér a világlélekbe, s feloldódik benne. De egyetlen iskolából sem hiányoztak egyes személyek, akik ténylegesen szembehelyezkedtek a lélek halhatatlanságával, habár hétköznapi kifejezőmódjukat alkalmasint a néphiedelmeihez igazították; elvégre a legtöbb filozófusnak (mint olvassuk) kétféle tanítása volt, az egyik belső, a másik pedig külső használatra, vagyis az egyik magánjellegű, a másik nyilvános; az utóbbit az egész világgal való, minden megszorítás nélküli közlésre szánták, az előbbi viszont csupán legjobb barátaikkal osztották meg fölöttébb elővigyázatosan, vagy még néhány olyan emberrel, ki képes volt fölfogni azt, s akinek visszaéléseitől nem kellett tartani. Püthagorasz maga nem hitt a lélekvándorlásban, ami pedig oly híressé tette őt az egész utókor előtt; mert az ezoterikus avagy titkos tanításában nem állított többet, mint hogy a formák örök körforgásban keringenek az anyagban, szakadatlan forgandóságban s változandóságban, melyek az összes egyedi dolgot minden egyébbé alakítják, és mindent bármely dologgá, amiképpen

növények és állatok a mi részünké válnak, mi pedig az ő részünké, s növény, állat, ember egyaránt része lesz ezer egyéb dolognak a világmindenségben, hisz a föld vízzé válik, a víz léggé, a lég pedig a magasabb egek anyagává,⁵⁵ és ugyanígy visszafelé is, vég s szám nélküli kevercsek sorozatában. Külső avagy népszerű tanításában azonban azt mondá kétértelmű kifejezéssel a tömegnek, hogy *haláluk után különböző állatfajták alakját öltik majd föl*, mert így akarta hathatósabban elrettenteni őket a gonoszságtól. Figyelje csak meg, Asszonyom, miként szól az ismerősei és tanítványai belső köréhez tartozó Lokroszi Timaiosz. *Ha valaki, úgymond, megátalkodott és nem hallgat a jó szóra, az bizonyos lehet a büntetésben úgy a törvények oldaláról, mint ama tanokéről, melyek mennyei és poklbéli ítéleteket ígérnek; mint amilyen például az, hogy a boldogtalan szellemek irgalmatlan kízsásoknak vettetnek alá, és amaz egyéb dolgok, melyeket az ión poéta ősi hagyományra támaszkodva ad elő. Hisz amiként a betegek testét akárminő gyógyírral kúráljuk, ha a legüdvösebbet elutasítják, úgy az emberek elméjét is hamis érvekkel tartjuk kordában, ha az igaz argumentumok nem hatnak. Ezért szükséges ama különös kízsásokat tanítani; mint például azt, hogy a lélek egyik testből a másikba vándorol, és pedig a gyávák lelke női testbe kerül megszégyenítésük végett; a gyilkosok lelke ragadozó állatokba jut büntetésül; a kéjenceké disznó vagy kecske alakját ölti; az állhatatlan s pöffeszkedő emberek lelke levegőben csapongó állatokba búvik; a lustáké, henyéké meg a nem okulóké és bolondoké pedig vízben lakozó állatokba.*⁵⁶ Már bizonyítottam, hogy a homéroszi hagyomány a poklbéli tortúráról egyiptomi eredetű volt; a lélekvándorlás pedig itt azért nevezetik idegen kízsásnak, mert Püthagorász az egyiptomi papoktól tanulta azt.

15. Habár a poéták felékesítették költeményeiket a lélek halhatatlanságát állító véleménnyel, sokan mégis teljesen elvetették azt (miután nem mindnyájan gondolkodtak egyformán), amint azt az ő saját, világos szavaikra támaszkodva kimutathatnám; mert nem egyedül Seneca mondotta, hogy

*Semmi nem következik a halál után, s a halál maga is semmi,
Csupán egy gyors pályafutás végcélja;
Úgyhogy a szentek lemondhatnak a menny iránti minden reményükről,
A vétkesek pedig megszabadulhatnak a pokoltól való, kínzó félelemtől.
De kérded, hol leszel a halál után?
Ugyanott, ahol a még meg nem született gyermekek maradnak.
Elveszünk a homályban s az időben, mely elnyel.
A halál megrongálja a testet, és végül el is pusztítja;
De a léleknek sem kegyelmez. A pokol mélységei
S a könyörtelen úr ama sötét országai,
Ahol Cerberus őrzi a jól reteszelt kapukat,*

⁵⁵ „aether” (A ford.)

⁵⁶ „...εἰ δὲ καὶ τῆς σκλαρῶς καὶ ἀπειθής, τῷ δ' ἐπέσθω κόλασις ἅ τ' ἐκ τῶν νόμων καὶ ἅ ἐκ τῶν λόγων, σύντονα ἐπάγοισα δειματά τε ἐπουράνια καὶ τὰ καθ' Ἄϊδεω, ὅτι κολάσις ἀπαραίτητοι ἀπόκεινται δυσδαίμοσι νερτέροις, καὶ τὰλλα ὅσα ἐπιανέω τὸν Ἰωνικὸν ποιητὰν ἐκ παλαιᾶς ποιεῦντα τῶς ἐναγέας· ὡς γὰρ τὰ σώματα νοσῶδεςί ποκα ὑγιάζομες, αἱ κα μὴ εἶρη τοῖς ὑγιεινοτάτοις, οὕτω τὰς ψυχὰς ἀπειργομες ψευδέσι λόγοις, εἴ κα μὴ ἄνηται ἀλαθέσι. Λέγοντο δ' ἂν ἀναγκαιῶς καὶ τιμωρίαί ξέναι, ὡς μετενδουμέναν τὰν ψυχᾶν τῶν μὲν δειλῶν ἐς γυναικέα σκάνεα ποθ' ὕβριν ἐκδιδόμενα, τῶν δὲ μαιφόνων ἐς θηρίων σώματα ποτι κόλασιν, λάγνων δ' ἐς συῶν ἢ κάπρων μορφάς, κούφων δὲ καὶ μετεώρων ἐς πτηνῶν ἀεροπόρων, ἀργῶν δὲ καὶ ἀπράκτων ἀμαθῶν τε καὶ ἀνοήτων ἐς τὰν τῶν ἐνύδρων ἰδέαν.” A könyv végén (104 c sqq).

*Értelmetlen mesék csupán és üres szavak,
Félelmes álomhoz hasonlatos fabula.*⁵⁷

A legjobb magyarázat, amit a költők kételkedésére lelni tudok, az a tapasztalat, mellyel maguk rendelkeztek a lélek túlvilági sorsával kapcsolatos, saját koholmányaikról; mert alig akad egy is közöttük, ki elhitte az elbűvölő leírásokat, melyekkel ők maguk festették az elíziumi mezőket, s aki hitte az irtóztató, noha választékos stílusú beszámolókat a gonoszok kínszenvedéseiről. Vergilius, az alvilági tájak legpontosabb s legtöbb részletet közlő topográfusa illetően érdeklődése ellenére így ad hangot filozofikus elragadtatásának, midőn Epikuroszra gondol:

*Boldog, ki megismerhette a dolgok okait,
Minden félelemből kigyógyulván, aki talpa alá taposta
A kérlelhetetlen fátumot s a pokol folyójának mohó hullámain!*⁵⁸

Sosem érnék a végére, ha minden szöveghelyet felsorolnék, ahol Horatius, Juvenalis és a többi költő gúnyt űz a pokollal, szellemekkel s az ehhez hasonlókkal kapcsolatos történetekből; Cornelius Severus amúgy is megfogalmazta mindannyiuk véleményét, bár komolyabb hangvételben, az Etna tüzéről szóló költeményében:

*A dolgokkal kapcsolatos minden hibánk s tévedésünk
Legnagyobb részét a tragikus színpadról ered.
A költők versben és nem látomásban látták,
Fekete, légies szellemek föld alá bújását
S Plutón túlvilági, halovány tájait.
A költők találták ki a Sztüx hullámain és kutyáit.
Ők nyújtóztatták ki a rút Titüoszt hét holdnyira;
Ők gyötörnek téged, szerencsétlen Tantalosz,
Könyörtelen éhezéssel és szomszárúsággal; ők azok,
Ó, Minósz és Aiakosz, kik megénekelik
A remegő lelkekre kiszabott, nagyszerű ítéleteiteket;
Ők forgatják Ixión nyughatatlan kerekét,*

⁵⁷ „Post mortem nihil est, ipsaque mors nihil,
velocis spatii meta novissima;
spem ponant avidi, solliciti metum:
tempus nos avidum devorat et chaos.
Mors individua est, noxia corpori
nec parcens animae: Taenara et aspero
regnum sub domino limen et obsidens
custos non facili Cerberus ostio
rumores vacui verbaque inania
et par sollicito fabula somnio.
Quaeris quo iaceas post obitum loco?
Quo non nata iacent.”

Troades, 2. felvonás, kórus. (397 sqq; a 3. sor fordítása helyesen: „a reményt vessék el a vágyódók, a gyötrődők a félelmet”. Toland kihagyja az 5. sor első felét: „a halál nem részrehajló”, és felcseréli a sorok sorrendjét.)

⁵⁸ „Felix, qui potuit rerum cognoscere causas,
atque metus omnis et inexorabile fatum
subiecit pedibus strepitumque Acherontis avari.”
Georgica, II. könyv(, 490-492; Toland szabadon fordít).

*S költik a föld alatti világról szóló összes többi regét.
A Föld nem is elég: kikémelelik az isteneket,
És bátran szemlélik a mennyet, ahová sohasem fognak bejutni.⁵⁹*

Tán szeretetlennek vél majd, hogy ez utolsó sorral kizárom őket a paradicsomból; de eltekintve attól, hogy nem érdemelnek enyhébb bánásmódot az igazság rovására koholt költeményeikért, nem éri őket oly nagy sérelem; elvégre igazán nem félhetnek attól a pokoltól, melyet maguk találtak ki.

16. De azok indokait, kik akár költő, akár filozófus létükre *tagadták* a lélek halhatatlanságát, szinte egytől egyig röviden összefoglalja az idősebbik Plinius egy passzusa, a *Természettörténet* hetedik könyvében. *Különböző föltevések foglal koznak*, úgymond, *azzal, hogy az eltávozott lelkekre mi vár a test elföldelése után. De az ember állapota ugyanaz életének utolsó napja után, mint az első előtt; s nincs is több élet sem a testben, sem a lélekben a halál után, mint a születésünk napja előtt. Az élő emberek hiú vágya azonban kiterjed az eljövendő korszakokra is, és új életet képzel magának épp a halál idején; hisz egyesek halhatatlansággal ruházzák föl a lelket; mások a lélekvándorlást tanítják; ismét mások pedig érzékelést tulajdonítanak az alvilágon tartózkodóknak, és vallásos tiszteletben részesítik a szellemüket, istent csinálva ekképp abból, aki már emberként sincs jelen. Mintha csak az ember légzési módja egy jottányit is különbözne attól, ahogyan az összes többi élőlény lélegzik; vagy mintha nem lehetne találni számos, az emberinél hosszabb életnek örvendő lényt, amelyeknek még álmában sem tulajdonít senki hasonló halhatatlanságot. De miféle testtel bír az elkülönült lélek? Minő anyagból áll? Hol van gondolkodásának székhelye? Miként lát? Hogyan hall? Vagy mi módon tapint? Mivel foglalatoskodik? Vagy ha mindezt nélkülözi, akkor mi egyébben telhet öröme? Továbbá hol lakozik? S ily temérdek idő alatt mily rengeteg léleknek és szellemnek kellett összegyűlnie! Csupa dajkamese ez, gyermekek csitítására való; vég nélkül élni vágyó halandók elmeszüleményei. Az emberi test megőrzésének hiú gondolata olyan, mint a Démokritosz ígérte feltámadás, aki pedig maga sem támadt föl. De micsoda pártját ritkító örültség úgy vélekedni, hogy az élet a halál által megújítható? Illetőleg miféle nyugodalmat élvezhetnek a halandók, ha a lélek fönt él, míg a test árnya alant maradvan érzékel? Őszintén szólva, ez az elfogultság és hiszékenység lerontja a halál minden hasznát, ami pedig a természet legfőbb ajándéka; s megkettőzi a haldokló kínjait, föltéve hogy érdeklődik a túlvilági állapota iránt; hiszen ha élni jó, akkor ugyan kinek lehet kellemes, hogy immár befejezte földi pályafutását? De mennyivel könnyebb és bizonyosabb kinek-kinek a saját tapasztalatában hinnie, s bizonyosságának alátámasztására*

⁵⁹ „*Plurima pars scaenae rerum est fallacia; vates sub terris nigros viderunt carmine manes atque inter cineres Ditis pallentia regna. Mentiti vates Stygias undasque canesque. Hi Tityon septem stravere in jugera foedum; sollicitant magna te circum, Tantale, poena, sollicitantque siti; Minos, tuaque, Aeace, in umbris iura canunt, idemque rotant Ixionis orbem, quicquid et interius falsi sibi conscia Terra est. Non est Terra satis: speculantur numina divum, Nec metuunt oculos alieno admittere caelo.*”

(Toland szabadon fordít. Cornelius Severus művének töredékét Seneca 79. episztolája őrizte meg. A modern kiadások „*rerum*” helyett „*vatum*”-ot olvasnak az 1. sorban, „*nigros...carmine*” helyett „*nigro...agmine*”-t a 2.-ban, „*canesque*” helyett „*canentes*”-t a 4.-ben, és „*conscia Terra est*” helyett „*conscius horret*”-et a 9.-ben.)

*ama megfontolásból kovácsolnia érvet, hogy ugyan mi volt ő, mielőtt megszületett?*⁶⁰ Így érvelnek azok, kik maguk sem tudják, miről beszélnek, mivel hamis fogalmakat alkotnak maguknak a lélek eredetéről, semminő fogalmuk sincs lélek és test egyesüléséről, s csupán tökéletlen sejtéseik vannak a lélek mibenlétéről, minek folytán végezetül kételkedni kezdenek annak elkülönült létezésében, és tagadják halhatatlanságát. De bár a maga feje után gondolkodó ember tévedhet, lehetetlen, hogy Isten hazudjék; s amit ő kinyilatkoztatott, az – jóllehet nem minden részletében esik értelmünk hatókörébe – föltétlenül igaz és megingathatatlanul bizonyos. S nem csekély előnyt jelent a hívők számára, hogy bár alkalmasint éppoly tudatlanok egy tárgy természete felől, mint mások, mégis a legnagyobb fokú meggyőződéssel rendelkezhetnek az illető dolog létezéséről, s üdvös vagy alkalmas módon hasznosíthatják e fölfedezésüket.

17. De túllépek pusztán történetírói szándékomat; arról nem is beszélve, hogy Önnek, Szeréna, még egy Pliniusnál komolyabb ellenfél áfiumával szemben sincsen szüksége ellenméregre. Minden fenntartás nélkül közöltem Önnel véleményemet arra nézvést, hogy a pogányok miként jutottak a lélek halhatatlanságáról vallott felfogásukhoz, valamint saját érveimet ugyane nézet mellett; s ha e tan, továbbá a csillagjósolás meg a legtöbb egyéb tudomány kigondolását a régi egyiptomiaknak tulajdonítom, az nem egy rég kihunyot (bár páratlanul művelt, bölcs és pallérozott) nemzet iránti elfogultságom jele, hanem történeti bizonyítékokra alapozott, teljes mértékű meggyőződésem. Az ókor labirintusát járva mentesülök a kedvezés vagy félelem, érdek vagy bosszú minden gyanújától. Senki sem gondolhatja, hogy Nekhepszónak hízelgek, még ha a csillagjósok fejedelmének adom is ki őt; ahhoz pedig túl későn jöttem a világra, hogy bárminemű viszonzást reméljek Szeszósztriszról, aki, úgy vélem, az ókor minden más héroszát s hódítóját túlszárnyalja. Midőn e tárgy vizsgálatára vállalkoztam, az igazság föltárása volt az egyetlen cél, mit magam elé tűztem, amellett, hogy engedelmeskedni kívántam parancsainak, melyeket, Asszonyom, mindig nagyobb igyekezettel és alázattal fogad majd az Ön legelkötelezettebb és legodaadóbb szolgája, mint az egész világ bármely uralkodójának utasításait.

Fordította Vassányi Miklós

(A latin és görög szövegek fordítását az eredetivel összevetette Kendeffy Gábor)

⁶⁰ „*Post sepulturam variae manium ambages. Omnibus a supremo die eadem quae ante primum; nec magis a morte sensus ullus aut corpori aut animae, quam ante natalem. Eadem enim vanitas in futurum etiam se prorogat, et in mortis quoque tempore ipsa sibi vitam mentitur, alias immortalitatem animae, alias transfigurationem, alias sensum inferis dando, et manes colendo, deumque faciendo, qui iam etiam homo esse desierit. Ceu vero ullo modo spirandi ratio homini a ceteris animalibus distet, aut non diuturniora multa in vita reperiantur, quibus nemo similem divinat immortalitatem. Quod autem corpus animae per se? Quae materia? Ubi cogitatio illi? Quomodo visus, auditus? Aut qui tangit? Quis usus eius? Aut quod sine his bonum? Quae deinde sedes? Quantave multitudo tot saeculis animarum, velut umbrarum! Puerilium ista delentimentorum, avidaeque numquam desinere mortalitatis commenta sunt. Similis et de asservandis corporibus hominum ac reviviscendi promisso Democriti vanitas, qui non revixit ipse. Quae – malum – ista dementia est, iterari vitam morte? Quaeve genitis quies umquam, si in sublimi sensus animae manet, inter inferos umbrae? Perdit profecto ista dulcedo creditasque praecipuum naturae bonum, mortem, ac duplicet obitus, si dolere etiam post futuri aestimatione evenit; etenim si dulce vivere est, cui potest esse vixisse? At quanto facilius certiusque sibi quemque credere, ac specimen securitatis antegenitali sumere experimento!*” (*Naturalis historia*,) 56. fejezet (VIII/188 sqq; a modern kiadás az idézet vége felé „*duplicet obitus, si dolere etiam post futuri aestimatione evenit*” helyett „*duplicat obituri dolorem etiam post futuri aestimatione*”-t olvas).

IRODALOM

BURNET, Thomas 1691. *The Sacred Theory of the Earth*. London: R. Norton.

BURNET, Thomas 1692. *Archeologiae philosophicae sive doctrina antiqua de rerum originibus libri duo*. London.

GAWLICK, Günther (szerk.) 1964. John Toland, *Letters to Serena*. Stuttgart – Bad Cannstatt: Frommann.

ISRAEL, J. I. 2001. *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*. Oxford: Oxford University Press.

PRACHT, Erwin (szerk.) 1959. John Toland, *Briefe an Serena*. Berlin: Akademie.

WIGELSWORTH, J. R. 2005. *'Their Grosser Degrees of Infidelity: Deists, Politics, Natural Philosophy, and the Power of God in Eighteenth-Century England*. Kiadatlan PhD-értekezés, Saskatoon: University of Saskatchewan.